

DİLBİLİM VE İŞARETBİLİM

Abdullah Öztürk* □

I- DİLBİLİM ve İŞARETBİLİM

Doğada yaşayan tüm canlılar hayatlarını sürdürebilmek için gerek doğa, gerekse kendileriyle sürekli bir iletişim içindedirler. Tüm canlılar arasında özel bir konuma ve yapıya sahip olan insanlar, duygu ve düşüncelerini ifade edebilmek için hem birtakım yapay işaret ve semboller icat etmişler, hem de doğadaki tüm işaretlere anlam ve yorumlar getirmişlerdir. Gerek doğal, gerek yapay olarak bu işaretleri kullanan insanlar çevrelerine ya birtakım mesajlar iletmekte veya çevrelerinden birtakım mesajlar almaktadırlar. Örneğin ayağına diken batan bir çocuk hissettiği acıyı annesine ağlayarak veya konuşarak iletebilir. Sokaktaki bir kör de elinde taşıdığı beyaz bastonu ile çevresindekilere gözlerinin görmediğini ve kendisine yardımcı olunması gerektiği mesajını verebilir. Aynı şekilde uluslararası spor müsabakalarına katılan sporcular, üzerlerinde taşıdıkları amaları veya yazılı formlarıyla hangi kulüp veya ülkeye ait olduklarını ifade edebilirler.

Doğada varlıklar ile de bir iletişim aracı olan insanlar kullandıkları bazı iletişim vasıtaları arasında kendilerine özgü seslerden oluşan bir iletişim yöntemi geliştirmişler, daha sonra bunları çeşitli işaret ve sembollerle yazıya

---

* S. Ü. Fen-Edebiyat Fak. Fransız Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi.

dökmüşlerdir. Dil adını verdiğimiz bu iletişim yöntemiyle insanlar çevrelerindeki tüm işaret ve bilgileri adlandırmışlardır. Dil içinde birçok kavramlar oluşturarak, sosyal hayatta geliştirdikleri birtakım bilim dallarını bu kavramlarla açıklamaya çalışmışlardır. Buna bir örnek vermek gerekirse, sosyal hayatta kullanılan sözlü ve yazılı dili inceleyen bilim dalına *Dilbilim* "*Linguistique*" denilmiş, sözlü ve yazılı iletişimin dışında kullanılan, jest, mimik, selamlaşma usûllerini, törenlerini, kara ve hava trafiğinde kullanılan ışıklı ve ışısız sistemleri, millî ve manevî değerler taşıyan semboller, çobanların kullandıkları ısıklık, kaval gibi işaret sistemlerini içine alan ve inceleyen bilim dalına da "*İşaretbilim*" veya "*Göstergebilim*" (*Sémiologie*) (2) denilmiştir. Türkçede "*İşaretbilim*" olarak ifade edilebilen F. de Saussure tarafından kullanılan Fransızca "*Sémiologie*" tabiri Yunanca'daki "*sem-*"; "*semelo*"; "*seman*"; "*sema(t)*" köklerinden gelmektedir. En son "*Sémiologie*" şekli, modern kullanımı ile "*Sémiologie*" olmuştur (3). Dilbilimin kurucusu F. de Saussure'e göre "*Sémiologie*" sosyal hayatta kullanılan gösterge ve gösterge sistemlerinin tümünü inceleyen bilim dalıdır. Dil ise fikirleri ifade eden bir göstergeler sistemidir. Dilbilim de dili inceleyen bilim dalıdır. Dolayısıyla Saussure için Dilbilim, bu çok genel bilim dalı "*İşaretbilim*" (*Sémiologie*)'nin içinde bir bölümdür. İşaretbilim'in yerini tayin etmek de psikologlara düşer. Dilbilimciye düşen görev de İşaretbilim'in sistemleri içinde dilin özel sistemini ayırt etmektir (4).

Ne tesadüftür ki, Saussure'ün Avrupa'da "*Sémiologie*" den bahsettiği sıralarda, Amerikalı dilbilimci Charle Sanders Peirce (5) de aynı konuları "*Semiotic*" adı altında ele almış ve incelemiştir. Aynı dönemlerde kendi kitalarında ilk defa İşaretbilim'den bahseden ve onun sınırlarını tayin etmeye çalışan bu iki dilci birbirlerinin çalışmalarından habersiz kalmışlardır.

İşaretbilim'in sadece sınırlarını belirlemek için bile yapacağı çok şeyler var (6) diyen Saussure, zamanında önemli bir noktaya işaret ediyordu. Zira temelleri henüz atılmış olan bu gibi bilim dallarının sınırlarını kesin olarak belirlemek pek kolay değildir. Nitekim Saussure'ün dil mirası üzerinde çalışan dilciler yeni ekoller ve guruplar oluşturarak bu konularda farklı yorum ve görüşler getirmişlerdir. Bunlardan "*İşaretbilim'in temel kavramlar*" (*Eléments*

de *Sémiologie*) adlı çalışmasıyla dikkati çeken R. Barthes "Dilbilim, İşaretbilim'in önemli bir bölümü değil, İşaretbilim Dilbilim'in içinde bir bölümdür" demiştir (8).

Saussure geleneğine bağlı olan ve J. Mounin; Buysens; Luis J. Prieto gibi dilbilimciler tüm işaret sistemlerini fonksiyonları (işlevleri) açısından iki bölümde mütalâa ettiler. Birincisi; a) Eklemli dil (*langue articulée*), dediğimiz insan dillerini ilgilendiren işaret sistemleri ki, bunların asıl görevi insanlar arasında iletişimi sağlamaktır. İkincisi; b) İnsan dili dışında kullanılan işaret sistem ve yöntemleri. Bunlar sosyal hayatımızı yakından ilgilendiren, ama iletişim görevi ikinci planda kalandaki anlamlı işaret ve yöntemlerdir. Bu sınırlamaya göre, bugün olduğu gibi, insan dillerini ilgilendiren işaret sistemleriyle Dilbilim; İnsan dillerinin dışında kalan (tüm) işaret sistemleriyle de İşaretbilim ilgilenecektir. Buna rağmen, yeni gelişmelerle karşımıza çıkan "Sibernetik"; "Biyonik" (9); hayvanlarda iletişim gibi, insanları yakından ilgilendiren sistemler, İletişimbilim'in içinde mi yer alacaktır? soruları gündeme gelmektedir. Daha önceleri, "İşaretbilim araştırmaları arasında sinema da bir dil midir? Tabii dilin görevini yapabilir mi?" soruları gündeme gelmişti. Sinema üzerinde uzun yıllar ciddi çalışmalar yapan "Christian Metz" in (10) araştırmaları sonucunda, iletişimde önemli bir görevi icra eden sinema, tiyatro gibi çeşitli iletişim yöntemlerinin hiçbir zaman insan dilinin yerine geçemeyeceği, dilbilim açısından da yapılarının çok farklı olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. İnsan dilinin diğer iletişim sistemlerinden ayrılan yapılarını ve özelliklerini daha sonraki bölümlerde geniş olarak ele alacağız.

II- İNSANLARDA İLETİŞİM

2.1- İnsan ve Dil

İnsan ve dil birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün olmayan iki ayrı unsurdur. Çünkü birinin varlığı diğerini gerektirmektedir. İnsanda ne varsa onun tezahürü (ortaya çıkması) ancak onun iletişim sistemi dil ile gerçekleşmektedir. Fransız dilbilimci Luis J. Prieto, "Mesajlar ve İşaretler" adlı eserinin giriş bölümünde, "Dilin yaratılması için önce insanın yaratılması gerekli ise de insanın ne olduğunun anlaşılması ancak dilin yaratılmasıyla mümkün oldu" (11) demektedir. Konuya bu noktadan bakınca ister istemez

İnsanın aklına dilin ne zaman, nasıl oluştuğu soruları gelmektedir. Tıpkı insanın orijini ile ilgili konuların tarih boyunca insan zihnini meşgul ettiği ve bilhassa Darwin nazariyesinden sonra uzun tartışmalara neden olduğu gibi, dilin orijini konusu da Dilbilim tarihinde çeşitli görüş ve tartışmalara neden olmuştur (12).

2.2- Dilin Kaynağı

Biyolojik görüşe göre dil, insan ve hayvanlardaki seslerin evrimsel neticesinde doğmuştur. Felsefi görüşe göre dil, ya doğuştandır, ya da irade veya rastlantıya dayalı bir öğrenme neticesinde olmuştur. Semavi dinlere dayalı ilâhî görüşlere göre ise dil Tanrı'nın lütfudur. İnsanlar bu konulardaki merakları doğrultusunda zaman zaman hayvanlar ve çocuklar üzerinde çeşitli deneme ve araştırmalar yapmışlardır. Örnek olarak; Herodot'un söylediklerine göre Mısır kralı Psammatik, Frikyalıların (Phrygiens) Mısırlılardan daha eski olup olmadıklarını anlamak için iki çocuğu doğumlarından itibaren ayrı odalarda, hiçbir dil kullanmaksızın büyümeye bırakır. Birkaç ay sonra çocuklar yemek ihtiyaçlarını belirtmek için phrygien dilinde ekmek anlamına gelen "bekos" kelimesini söylerler. Bu deney sonunda Psammatik, phrygien (frikya) dilinin dünyadaki en eski dil olduğu sonucuna varır.

Dilbilim tarihinde dilin kaynağı ile ilgili bir çok deneme ve araştırmalara yer verilmekle birlikte, kesin bir neticeye varılamamış ve dilin oluşumu ile ilgili bir çok görüşler veya varsayımlar ortaya atılmıştır (14),(15). Çoğu zaman aşırı tartışmalara neden olan bu konular bazı dilbilimciler veya dil kurumları tarafından dilbilimin konuları dışında tutulmaya çalışılmıştır. Bunlardan 1866 yılında kurulan (La Société de Linguistique de Paris) (16) "Paris Dilbilim Kurumu" dilin kaynağı ile ilgili hiçbir bildiriyi kabul etmeyeceğini açıkça ilân etmiştir. Bu karar destekleyen bazı dilbilimciler şu beyanlarda bulunmuşlardır: J. Vendryes (17) "Gerek çocuk dillerini, gerek ilkel dilleri, gerekse en eski dilleri incelemekle dilin kaynağı sorunu çözülemez, bu konuda hiç bir ümit yoktur". Tovar (18): "Tarih öncesi binlerce yıla dayanan dilbilimle ilgili gözlemler dilin kaynağı sorununu çözümsüz bırakmıştır". Yine Danimarka Akademisi (L'Académie de

Danemark) 19. yy'da Tarihi Dilbilim (Linguistique Historique) veya Mukayeseli Dilbilim (La Grammaire Comparée) sahalarında dilin kaynağı konularında yaptırdığı araştırmaların, ilâhî metafizik ve felsefî görüşlere ters düştüğünü ileri sürüyordu (19). Bütün bu farklı görüş ve tutumlara rağmen genelde dilbilimciler "*insan ve dil*" gerçeğinin her zaman birlikte ortaya çıktığını kabul etmişlerdir.

2.3- Semavî dinlerde dil ile ilgili bazı beyanlar

Tanrı insanı topraktan yarattı ve ona hava üfleyerek hayat verdi. İnsan bir canlı haline geldi. Tanrı şöyle dedi: İnsan için yalnız olmak iyi olmaz. Bir eş yaratarak ona bir yardımda bulunacağım" (20).

"*insan ve dil*" gerçeğinin her zaman birlikte mütalâ edilmesi hususu 1859'da ortaya çıkan Darwin nazariyesiyle dilin kaynağı sorununu tekrar gündeme getirmiştir. İnsanın kaynağı konusunda bilimin ve kutsal kitapların cevaplarını karşılaştıran Dr. Maurice Bucaille "*L'homme d'où vient-il?*" (insan nereden geliyor?), "*İnsanın menşel nedir?*" (21) adlı eserinde Darwin nazariyesinin, "*İncil ve Tevrat'a inananlara şok etkisi yaptığını, insanın Tanrı tarafından yaratıldığı görüşünü, aynı zamanda Tanrının sözü olarak kabul edilen bu Tevrat'i ve İncil'i tehlikeye düşürdüğünü ve bilimsel olduğu iddia edilen bu nazariyenin, batıda Tanrıya inancı sarstığını vurguluyor*" (22). Dr. M. Bucaille, eserinin giriş bölümünde Tevrat ve İncil'deki türlerin oluşumu ve insanın yaratılışı ile ilgili tasvirlerin modern bilime ters düştüğünü, aksine Kur'an'daki açıklamaların çok çarpıcı ve şaşırtıcı olduğunu belirterek, 9 Kasım 1976'da Paris Tıp Akademisinde "*Kur'an'da Embriyoloji ve Fizyoloji*" konulu tebliğinde sunduğu, Kur'an'daki bilgilerin modern ilmin bulgularından yaklaşık 14 asır önde olduğunu söylemektedir. Yani, Kur'an'daki konuyla ilgili bilgilere modern bilimin ancak 20. asırda ulaşabildiğini zikretmektedir. Ayrıca Tevrat ve İncil'deki bilimsel yanlışların onu çeşitli dönemlerde değişik tarzda kaleme alan papazlardan kaynaklandığını ileri süren araştırmacı, "*insan ve onun hayatı ile ilgili bilgiler*"i edinirken, bu bilgilerin sadece laboratuvarlardan çıkabileceği düşüncesinin yanlış olduğunu, "*Tablet ve İnsan*" gerçeğini incelerken, tablet üstü olayları da dikkate almanın bilime yeni argümanlar (deliller) sağlayabileceğini

belirtmektedir (23).

Dil ve dilin oluşumu ile ilgili çeşitli görüşleri gerek Dilbilim, gerekse İncil ve Tevrat açısından kısaca ele aldıktan sonra, merak edenler için bu konuda müslümanların kutsal kitabı Kur'an'ın verdiği bazı cevapları (bilgileri) kısaca belirtmeyi uygun bulduk:

"Allah Adem'e isimlerin tümünü öğretti, sonra onları meleklerle sunup; "Haydi doğru iseniz onların isimlerini bana söyleyin" dedi (2/31)"

"Dediler ki: Sen yücesin (Ya Râb), bizim senin bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz sen bilensin, Haktımsın (her şeyin iç yüzünü bilen, her şeyi yerli yerince yaparsın) (2/32)"

"Allah (c.c) dedi ki: "Ey Adem! Bunlara onların isimlerini haber ver!" (Hz. Adem'de) bunlara onların isimlerini haber verince (Allah c.c), " Ben size, göklerin ve yerin gaybını bilirim, dememiş miydim?" dedi (2/33)" (24).

"Ey İnsanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en üstün olanınız (Allah'ın buyrukları dışına çıkmadan) en çok korunanınızdır. Allah bilendir, haber alandır (49/13)" (25).

"Allah sizi annelerinizin karnından çıkardığı zaman hiçbir şey bilmiyordunuz, size işitme (duyusu), gözler ve gönüller verdi ki şükredesiniz (16/78)" (26).

"O'nun ayetlerinden biri de göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinize değişik olmasıdır. Bunda bilenler için ibretler vardır (30/22)"

Görüldüğü gibi, gerek dilin oluşumu, gerek dil ve insan gerçeği konusunda kutsal kitaplarda verilen bilgiler, dilbilim açısından bazı ilginç noktalara işaret etmektedir. Bunlardan birincisi; dil gerçeğinin ilk insanın yaratılmasından itibaren ortaya çıktığı ve bunun eğitim ve öğretimle başladığı fikridir. İkincisi; ilk iletişimin bir erkekle dişiden yaratılan, Adem ve Havva arasında başladığı, zamanla çoğalarak çeşitli gurup ve milletlere ayrılan bu insanların değişik iletişim sistemleri (diller) geliştirdikleri gerçeğinin

vurgulanmasıdır. Üçüncüsü ise; çocuğun ilk doğduğu zaman hiçbir bilgiye, dolayısıyla dile de sahip olmadığı daha sonra duyu organları vasıtasıyla bilgilenmeye ve öğrenmeye başladığı gerçeğidir. Bugün, Dilbilim araştırma ve deneylerinin vardığı sonuçlar aynı noktalarda yoğunlaşmaktadır. Artık gerek çocuklar üzerinde yapılan çeşitli deneyler, gerekse ortaya atılan varsayımlarla dilin doğuşu hakkında kesin ve sağlıklı bilgiye varılmayacağı, ayrıca dilin içgüdüsel bir olay olmadığı, aksine toplum içinde eğitim ve öğretimle başlayan sosyal ihtiyaç ve münasebetlerle gelişen bir olgu olduğu anlaşılmıştır. Dilbilimci M. de Grève ve F. Van Passel, "Dilbilim ve Yabancı Diller Eğitimi" adlı eserde konuyla ilgili şu görüşlere yer verirler: "İlk bakışta çok ilginç görünen deneyler vardır. Bunlar sağır ve kör doğan, böylece dış dünya ile iletişimden yoksun olan, ya da doğumlarından itibaren alleleri tarafından terkedilip, hayvanlar arasında yaşamış olan varlıklar üzerinde yapılanlardır... Ne olursa olsun yüzeysel ve yetersiz olan bu deneyler her zaman aynı sonuca varırlar. Dil toplumun özünde şekillenir. Başka bir deyişle dil, insanların, aralarında iletişim kurmak ihtiyacıyla karşılaştıkları gün ortaya çıkmıştır..." (27).

Bu safhadan sonra bize düşen, en az iki kişi ile başlayan, böylece sosyal bir muhtevaya sahip olan iletişim sistemimiz dillerimizi ve onları oluşturan işaret sistemlerini yapılan ve işleyişleri bakımından incelemek ve araştırmaktır.

2.4- İletişim Sistemlerinde Kullandığımız İşaretlerin Yapısı ve Özellikleri (28)

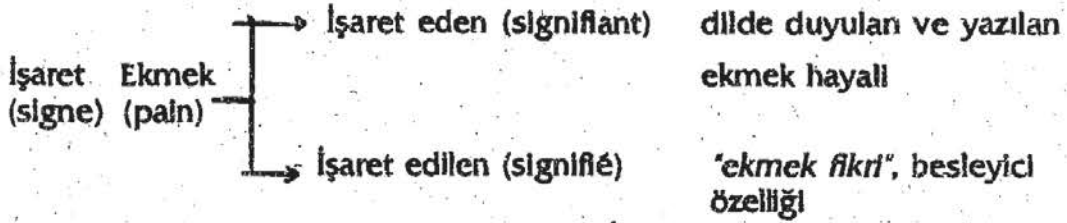
İçinde yaşadığımız evrende bulunan canlı ve cansız bütün varlıklar iletişim içindedirler. Zira, en ufak bir varlığın, ait olduğu bütün içinde, bir yeri ve icra ettiği bir görevi vardır. Canlı ve cansız diye adlandırdığımız varlıklar birbirleriyle irtibat ve etkileşim içindedirler. Birbirleriyle olan münasebetlerine göre şekil alır ve anlam kazanırlar. Tıpkı insan dillerinde seslerin (phonemes) kelimelerdeki, kelimelerin cümlelerdeki, cümlelerin metinlerdeki dizilişlerine göre çeşitli anlamlar taşıdıkları gibi topraktaki bir bitki tohumunun kendini ifade edebilmesi için gökyüzünde dolaşan yağmur bulutlarına, güneş ışınlarına, rüzgara, içinde bulunduğu toprağın

bileşimindeki bazı maddelere ihtiyacı vardır. Bu tohum onlarla kurabildiği iletişim neticesinde çeşitli şekillere girer, gelişir, çoğalır ve kendi anlamını bulur. Hayatı icabı bu bitki tohumu ile irtibata geçen insanlar, onun aldığı şekilleri ve mesajları ifade edebilmek için onlara çeşitli adlar verirler. Bir Türk bunlara; 1) "tohum" 2) "ekin" 3) "başak" 4) "buğday" 5) "un" 6) "ekmek" gibi adlar verir. Bir Fransız da sırasıyla bunlara; 1) "graine" 2) "semence" 3) "épi" 4) "blée" 5) "farine" 6) "pain" diyebilir. Bu olay bize iletişim sistemlerimizde kullandığımız işaret, kelime, sembol, sinyal, alfabe, geleneksel tören, askerî rütbe ve parolalar, selamlaşma usulleri gibi tüm işaretlerin "izâfi" (arbitraire) bir özelliğe sahip olduğunu gösterir. Buna dil işaretlerinin (işaretlerinin) izâfi yapısı (nature du signe linguistique) diyoruz. Tüm iletişim sistemlerinde görülen bu özelliğe göre, mesele bir ağaç fikrinin konuşmada duyulan ve yazıya geçirilen "a-ğ-a-ç" sesiyle hiçbir bağlantısı yoktur. Aynı dil işareti için Türkler "ağaç"; Danimarkalılar "trae"; İsveçliler "trä" kelimelerini kullanmaktadırlar. İletişim sistemlerindeki işaretlerin bu özelliğini "arbitrarité" izâfiyet (görelilik) ve "immotivé" (nedensizlik) terimleriyle izah eden Dilbilimin kurucusu Ferdinand de Saussure'e göre dilde duyulan ve yazılan "öküz" kelimesi (sesi) ile "öküz fikrinin" hiçbir tabii bağlantısı yoktur. Dolayısıyla aynı ifadeler zaman ve mekan içerisinde hiçbir gerekli nedene dayanmadan değişebilecektir. Örnek olarak "yas" sözcüğü izâfidir. Çünkü, "yas"ın sembolü Avrupa'da siyah, Çin'de beyazdır. O halde iletişim sistemimizde kullandığımız işaretlerin birinci özelliği, "izâfi" keyfe bağlı olmasıdır.

2.4.1- Dilin izâfi özelliği

Farklı kültür ve topluluklardaki insanların aynı gerçekleri değişik kavram ve sembollerle izah etmeleri, dillerdeki "izâfiyet teorisi"nden (t  orie de l'arbitrarit   du signe) kaynaklanmaktadır. Bütün dilbilimcilerin kabul ettiği dillerdeki bu gerçeği sistemleştiren F. de Saussure, bir dil işaretini iki boyutta ele alır ve inceler:

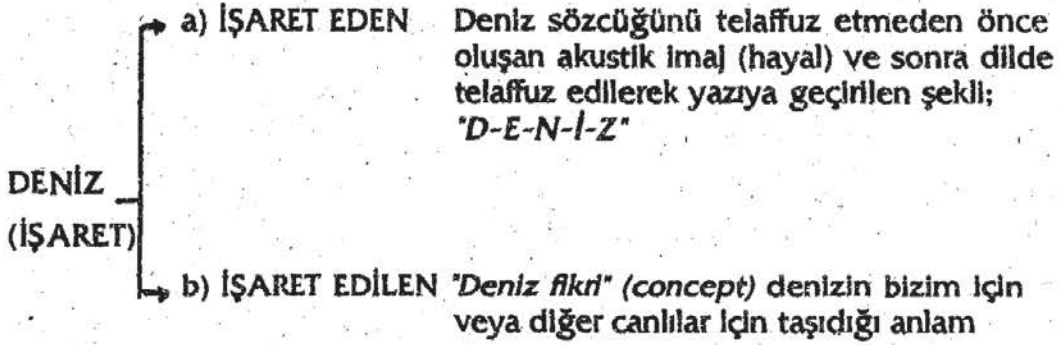

F. de Saussure'e göre "İşaret eden" "İşaret edilen"e bağlayan ilişki izâfidir. Yani, bu ilişkinin hiçbir tabii bağlantısı yoktur. Dilbilimci Emile Benveniste'e göre ise de bu ilişki "izâfi" değil, gereklidir. Başka bir deyişle Benveniste'e göre bu ilişki (bağ), sadece işaret eden ve işaret edilen arasında değil; "İşaret eden"- "İşaret edilen" ve sözkonusu nesne (ekmek) arasındadır (29). Konuyu yabancı dil eğitimi açısından ele alıp, incelediğimiz zaman daha açık görmek mümkündür. Bir bakıma yabancı dil gerçeği, dilleri oluşturan işaret sistemlerinin yapısından kaynaklanmaktadır. Ömek verecek olursak; bir İngiliz ekmeği, ne şekil olarak ne de beslenme değeri olarak Fransız ekmeğinin aynısı değildir. Aynı şekilde Türk öğrencisinin zihnindeki ekmeğin hayalleri farklı görünüşler arz etmektedir. Yani ekmeğin "pain" kelimesi karşısında Fransız ve Türk öğrencisi aynı "İşaret edilen"e (signifié) ve farklı "İşaret eden"e (signifiant) sahiptir (30). Dolayısıyla yabancı dillerdeki aynı nesneyi veya aynı düşünceyi ifade etmek için kullanılan kelimeler çok bariz teknik terimlerin dışında eş anlamda (synonyme) değildir. Saussure'e göre dil, özel durumlar hariç genelde izâfi bir yapıya sahiptir. Zira dil yapısı itibanyla tabii değil, onu kullanan toplumun bireyleri arasında zımnî bir uzlaşma sonucu oluşur. Bu nedenle de dilli kullanan bir birey tek başına bir kelimenin yapısını veya anlamını (signifiant ou signifié) değiştirme seçeneğine sahip değildir (31). Dillerde kullanılan bazı taklidi seslerde (onomatopées) dahi bu özelliği bulmak mümkündür. Halbuki genelde taklidi sesler izâfi değil, tabii bir özelliğe sahiptirler. Ama bu seslerin çoğu dilde toplum içi yani uzlaşmacı (conventionnel) bir yapıya sahiptirler. Bir horozun sesini bir Türk "ü! ü! ü!" diye taklit etmekte, bir Fransız ise "kukuriko" diye taklit etmektedir. Ama horoz Türkiye'de ve Fransa'da da aynı sesi çıkarır. Aynı özelliği el, kol ve baş hareketleriyle yapılan ifadelerde görmek

mümkündür. Bir Türk veya Arap hayır demek için kafasını aşağıdan yukarı doğru kaldırır, bir Avrupalı ise sağa sola sallar.

Yine Saussure'e göre kelimelerin bir kısmı "benzeşme" (analogie) yoluyla izâfi olmaktan çıkarlar. Yani kelimenin "işaret eden" ile "işaret edilen" arasındaki ilişki izâfi değil, gereklidir. Aralarında zorunlu bir bağ vardır. Fransızca'da "relation motivée" (zorunlu ilişki) olarak ifade edilen bu özelliğe dillerde türetilen sözcüklerde daha çok rastlanır. Bunu Türkçe'de bir örnekle açıklayalım: 1) Deniz 2) Denizci 3) Denizaltı 4) Denizüstü 5) Denizsubayı... Dilimize ilk olarak yerleşen "deniz" kelimesi izâfi bir işaretdir. Çünkü bu sözcüğün işaret eden ile işaret edilen arasındaki ilişki izâfidir, hiçbir nedene veya gerçeğe dayanmaz. Zihnimizde deniz fikrini oluşturan bu çok büyük su topluluğuna başka bir isim de verebilirdik.

1- Deniz sözcüğü şekilde görüldüğü gibi "a" ile "b" boyutunun zihnimizde oluşan ortak psişik bir bileşiminden meydana gelir.

a) İşaret eden = "Denizci"

2- Denizci

b) İşaret edilen = Deniz ile uğraşan kişi düşüncesi, fikri-kavramı

İkinci örnekte görüldüğü gibi birinci kelitemiz "deniz"den türetilen "denizci" kelimesini oluşturan (a) işaret eden: "denizci" ile (b) işaret edilen: "deniz ile uğraşan kişi kavramı" arasında gerçekçi ve tabii bir bağ var. "işaret eden" "işaret edilen"e bağlayan buradaki ilişki "izâfi" değil, zaruri

(gerekli)'dir. Başka bir deyişle 1 numaralı "deniz" sözcüğüne ilave edilen (-ci) ekinin yüklediği bir anlam ile irtibatı vardır. Yani işaret eden ile işaret edilen arasındaki bağ (motivé) "zorunlu"dur. "Deniz" sözcüğünden türetilen diğer kelimelerde aynı özelliğe sahiptirler. İletişim sistemindeki "izâfiyet teorisi"nden kaynaklanan bir başka özellik de dilin hem sabit, hem de değişken bir yapıya sahip olmasıdır.

Bir taraftan kendi yapısını, diğer taraftan içinde yaşadığı toplumun sosyal, kültürel ve tarihi yapısını bünyesinde taşıyan dil, karmaşık bir yapıya sahiptir. Zira dil, bir toplumun hem geçmişten gelen dil mirasını korumak, onu sonrakilere aktarmak, hem de sürekli değişen toplumun yeni ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda olan kurumdur. Birbirini tamamlayan, dilin bu iki özelliğini Saussure (32);

a) "Değişmezlik" (immutabilité)

b) "Değişkenlik" (mutabilité), terimleriyle açıklamıştır.

İlk plânda birbirine tezat gibi görünen bu ikili kuraldan dolayı Saussure, haksız eleştiriye uğramışsa da daha sonra bütün dilcilerin kabul ettiği bu özellik "izâfiyet teorisi"nden kaynaklanan bir kural olarak Dilbilim tarihine geçmiştir. Saussure bu iki kuralla dilin, bireylerin müdahalesi olmadan değişikliklere uğradığını ve onun "dokunulamaz" (intangible) ve "değiştirilemez" (inaltérable) (33) bir yapıya sahip olduğunu belirtmek istemiştir.

2.4.2-Dilde değişmezlik kuralı

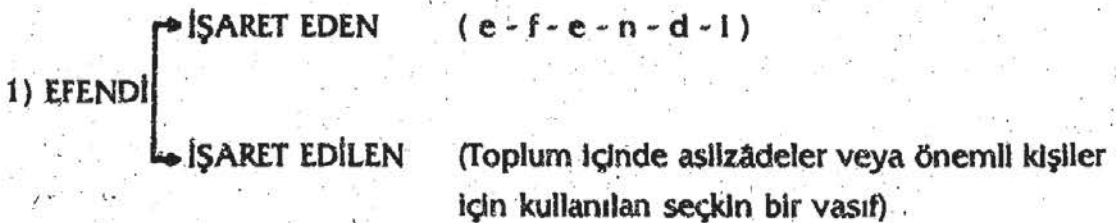
Dilbilimciler göre, dildeki bu özelliğin nedeni gayet açıktır. İzâfi bir ilişki içerisinde teşekkül eden tüm dil işaretlerinin (kelime ve kavramların) yıllar sonra aktif ve mantıklı ilişkiler içerisinde bir birey veya grup tarafından değiştirilmesi imkânsızdır. Zira bir dili öğrenmek için bireylerin sarfettikleri zaman ve gayretler dikkate alındığı zaman bunun imkânsızlığı ortadadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi iletişim sistemimizde kullandığımız işaretlerin (işaretlerin) tamamı izâfi bir yapıya sahip değildir. Bir bölümünde kısmi bir mantık ilişkisi vardır. Böylece dil kendi içinde karmaşık bir sistem arzeder. Onu kullanan bireyler hangi seviyede olursa olsun bu yapıdan

habersizdirler. Bu karmaşık dil yapısını ancak dil üzerinde çalışan ve düşünen uzmanlar ve dilciler anlayabilirler ve bir değişimden söz edebilirler. Yalnız bu konudaki tecrübeler göstermiştir ki, bu neviden bir müdahale şimdye kadar hiçbir başarıya ulaşamamıştır (34). Yirmi ile kırk arası, sınırlı bir harfe sahip bir yazı sistemini (alfabeyi) değiştirmek mümkündür ama, dildeki sayısız kavramları değiştirip bir dil teşekkül ettirmek imkansızdır (35). Diğer taraftan dildeki değişiklikte rolü olan sosyal güçlerin etkinliğini, zaman mefhumu tayin eder. Dilin geçmiş değerlerle olan bağı, serbestçe kelime seçme hürriyetini başarısızlığa uğratar.

2.4.3- Dilde değişkenlik kuralı (36)

Dilin sürekliliğini sağlayan zaman kavramının, biraz önce belirttiğimiz *"dilde değişmezlik"* kuralına tezat gibi görünen bir başka kural üzerinde etkili vardır. O da *"dilde değişkenlik"* kuralıdır. Dilde kullanılan birtakım kavramlar geçirdikleri zaman süreci içerisinde bazı değişikliklere uğrarlar ve çeşitli şekiller alırlar. Herbiri ayrı bir inceleme ve araştırma konusu olan bu değişikliklerden biri kelimelerin ses yapısı (işaret eden) veya, mânâ yapısında (işaret edilen) meydana gelen değişikliklerdir. Zaman içinde kullandığımız kavramlarda meydana gelen bozulmaların veya değişmelerin nedeni ne olursa olsun, (sosyal, kültürel, tarihi) asıl değişiklikler, dış veya iç faktörlerden etkilenen bir kelimenin *"işaret eden"* ile *"işaret edilen"* arasındaki ilişkilerin yer değiştirmesiyle meydana gelir. Buna bir örnek olarak, dilimizdeki *"efendi"* kelimesinin zaman içinde geçirdiği değişikliği gösterebiliriz;

2) EFENDİ	→ İŞARET EDEN	(e - f - e - n - d - i)
	→ İŞARET EDİLEN	(Toplum içinde tahsil seviyesi alt düzeyde olan ilkokul mezunu hademe veya hizmetliler için kullanılan bir vasıf , hitabet şekli)

Aynı kelimenin sözlükteki eski karşılığı; 1) *"Eğitim görmüş kişi için özel adlardan sonra kullanılan ünvan"*. Günümüzdeki karşılığı ise; 2) *"Bey ünvanından farklı olarak özel adlardan sonra kullanılan ikinci derecede bir ünvan"* (37).

Yukarıda 1 ve 2 numaralı işaret sistemini incelediğimiz zaman *"efendi"* kelimesinin ne eski, ne de yeni kullanımında işaret edenli üzerinde (ses yapısında) hiçbir fonetik değişiklik meydana gelmemiştir. Yani bu kelime hem eski, hem de yeni halinde, aynı *"işaret eden"*e farklı *"işaret edilen"*e sahiptir. O halde *"efendi"* kelimesinin değişmeyen ses yapısı ile mana yapısı arasında yeni bir izâfî ilişki teşekkül etmiştir.

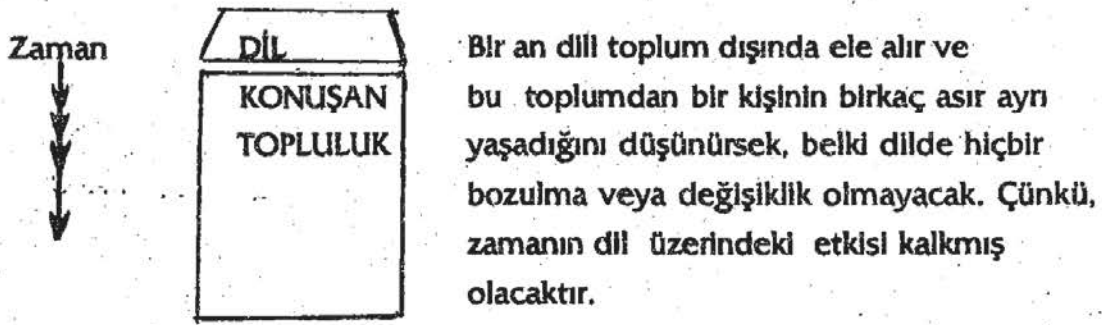
Çok ilginçtir ki, daha önce eğitim görmüş kişiler için özel adlardan sonra kullanılan *"efendi"* ünvanı daha sonra bayanlar için de kullanılmaya başlanmıştır. Türkçe'de erkek adlarından sonra kullanılan *"efendi"* ünvanının, bayan adlarından sonra kullanılan karşılığı *"hanım"* kelimesidir. Bu ünvan, *"efendi"* kelimesinin kullanılışı gibi, kadın adlarından sonra *"Emel hanım, Gönül hanım"* şeklinde kullanılır.

Türkçe'de erkek adlarından sonra gelen üstünlük, saygınlık, vasfını taşıyan *"efendi"* kelimesinin bu özelliği (yani, kelimenin *"işaret edilen"*) ikinci derecede bir ünvan durumuna düşmüştür. Ama bu defa aynı durumda kadınlar için kullanılan *"hanım"* ünvanı birleşerek eski yerini ve pozisyonunu korumuş ve bugün *"hanımefendi"* şekliyle üstün bir saygı göstermek amacıyla, ya kadın adlarının sonuna getirilmekte, ya da onların yerine kullanılmaktadır. *"Semra hanımefendi"* veya hanımefendi örneklerinde olduğu gibi. Aynı kullanımı değişik ortamlarda erkek isimlerden sonra da görmek mümkün olmakla birlikte, erkekler için daha çok isim zikredilmeden

"beyefendi" tabiri kullanılmaktadır. Yukarıda gördüğümüz bu değişikliklerde herhangi bir bireyin ve gurubun müdahalesi veya aklî ve mantıkî ilişkilere dayalı bir serbest iradesi sözkonusu değildir. "Bir dil, (bir kelimenin) işaret eden ile işaret edilen arasındaki ilişkiyi her an değiştiren faktörlere karşı kendini savunmada tamamen güçsüzdür" (38). Bu değişikliklerde bazen; 1) Kelimenin hem işaret eden, hem de işaret edileni değiştirir, 2) Bazen de, ikisinden birisi değişir. Latince'de öldürmek "tuer" anlamını taşıyan "necare" kelimesi Fransızca'da "noyer" (suda boğmak) şekline dönüşmüştür (39). Bu değişiklikler bazen kelimenin işaret edeninde meydana gelir ve işaret edileni de etkiler. Fransız dilindeki "monsieur" (mösyö) ve "madame" (madam) kelimelerinin oluşumu bu tür değişikliklere bir örnektir.

- 1) "mon" (benim), "seigneur" (bey, beyefendi) — monsieur (mösyö)
- 2) "ma" (benim), "dame" (soylu kadın, hanımefendi) — madame (madam)

Dillerdeki bütün bu değişikliklerin oluşumunda rol oynayan ve onlara süreklilik kazandıran en önemli faktör zamandır. Zaman faktörünün, (vazgeçilmez olan) İnsan ve dil gerçeği üzerindeki etkisini Saussure'ün bir şemasıyla açıklayalım (40).

Yine bir an aksini düşünür, konuşan toplumu zaman dışında tasavvur edersek, bu defa sosyal olayların (güçlerin) dil üzerinde hiçbir etkisi görülmeyecektir. Bu durumda İnsan ve dil gerçeğini normal hayata geçirmek için zaman faktörünü harekete geçirmek gerekecektir. Harekete geçen zaman faktörü sosyal olayların dil üzerindeki etkisini sağlayacaktır.

Böylece dilde hür iradeyi ortadan kaldıran süreklilik prensibine ulaşılacaktır. Dildeki süreklilik de ister istemez birtakım değişiklikleri meydana getirecektir. Dilin başlangıcından günümüze, günümüzden devamlı geleceğe uzanan bir süreklilik içinde olması nedeniyle insanlığın geçmişteki değerlerini korumak ve buna yenilerini ilave etmek gibi tarihi bir görevi de vardır. Bu bakımdan dil diğer bütün sosyal kurumların üstünde olan ve tüm beşeri bilimleri bünyesinde muhafaza eden, canlı bir arşivdir. İnsanı en iyi ifade eden, hatta onu diğer canlılardan ayıran insan dilinin sürekliliğini sağlayan dildeki *'değişmezlik'* ve *'değişkenlik'* kuralını kısır tariflerden kurtarıp daha pratik bir tarzda ele alacak olursak, Saussure'ün de belirttiği gibi ifade sistemimizi *'dil ve söz'* (langue et parole) (41), diye iki boyutta ele alıp inceleyebiliriz.

2.4.4- Dilin Sosyal ve Kişisel Yapısı (Dil ve Söz)

Dilin bir sosyal bir de kişisel yönü vardır. Birini diğerinden ayrı ele almak mümkündür. Zira dil, bireyin tek başına ne oluşturabildiği, ne de değiştirebildiği, doğumuyla birlikte toplumda hazır bulunduğu, ancak öğrenme yoluyla idrak edebildiği sosyal hayatı icabı da başkalarıyla paylaşmak zorunda olduğu bir iletişim aracıdır. Birey bu iletişim aracını duyduğu, gördüğü, okuduğu zaman hemen anlar. Zira dil, toplumda sosyal bir uzlaşma sonucu teşekkül eden bütün bireylerin ortak bir ürünüdür. Bu nedenle dil bütünü içerisinde sosyal ve objektif bir yapıya sahiptir.

Diğer taraftan birey bu ortak dili (veya onun elemanlarını) kendi bilgi, beceri ve anlayışı doğrultusunda kullanır ve konuşur. Bireyin daha çok kendi ürünü olarak gerçekleştirdiği dildeki bu anlatıma *'söz'* (parole) veya *'sözlü dil'* diyoruz. Dilde kişisel özelliğe sahip olan bu tür anlatımlar subjektiftir. Yine Saussure'e göre ortak olan yazı dilinin kaynağı sözlü dildir. Yani dildeki değişiklikler genelde önce sözlü dilde başlar, zamanla daha önce açıklamaya çalıştığımız prensipler dahilinde yazılı dile geçer. Böylece değişik biçimde ele aldığımız yazılı ve sözlü dil gerçeği daha önce değindiğimiz dildeki *'süreklilik kavramı'*ni daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Yalnız bireylerin kendi duygu ve düşüncelerini ifade etmek için kullandıkları kişisel dil veya üslup özelliği taşıyan sözlü dil konusunda aklımıza şöyle bir soru gelebilir. Acaba bireyin kişisel iradesine bağlı olarak dilde kullandığı serbest

seçeneğin, başka bir deyişle, kelime, cümle ve vurguları kullanırken sahip olduğu esnekliğin sınırı nedir? Dildeki bu ifade özgürlüğünün sınırını yine dil tayin eder. Bireylerin dili kullanmada sergiledikleri subjektif tutum, iletişimdeki başarılarıyla doğru orantılıdır. Başka bir ifadeyle, konuşmacının aşırılığa kaçan hürriyeti veya dile müdahalesi, dinleyicinin mesajı alamadığı an son bulur. Konuyu dilin sistemi ve işleyişi açısından ele almak ve dildeki "izâfiyet teorisi"ne girmeden, aşağıdaki birkaç örnekle açıklamak mümkündür.

Bilindiği üzere dilin ses (phonologie) cümle (syntaxe) mâna (sémantique) gibi herbirinin ayrı bilim dalı oluşturan yapıları vardır. Bu yapılar, hem kendi içinde, hem de birbirleri arasında belirli kurallar dahilinde birleşir ve anlam kazanırlar. Örnek olarak dilimizdeki birkaç sesi alıp değişik tarzda sıralayalım:

A)

1	2	3	4
a	m	n	z

Bu sesler dilimizde manası olmayan en küçük ses birimleridir. Bu sesleri (vurgu hariç) daha küçük birimlere ayıramayız. Yine sesli (vocal) olan iletişim sistemlerinin bir özelliği de yatay veya dikey boyutta çizgisel (linéaire) oluşudur. Görmeye dayalı iletişimler, bu özelliğe sahip değildirler. Amerikan yapısal dilbilimciler göre, kelimelerde manayı meydana getiren şey, seslerin çizgisel boyutta yer değiştirmeleridir. Yerleri değişince birbirleriyle olan ilişkileri değişmektedir. Değişik ilişkilerde değişik fonksiyonları meydana getirmektedir. Yukarıda sıraladığımız;

A)

1	2	3	4
a	m	n	z

ses grubunun bu haliyle dilimizde hiçbir anlamı yoktur. Ama;

B)

4	1	2	1	3
z	a	m	a	n

ve

C)

3	1	2	1	4
n	a	m	a	z

hallerindeki sıralamalarda ise farklı anlamları vardır. Aynı konuyu cümle düzeyinde ele alırsak;

- A) ¹ Ahmet ² elmayı ³ iyor. = doğru
- B) ² Elmayı ³ iyor ¹ Ahmet. = doğru
- C) ³ Yiyor ² elmayı ¹ Ahmet. = anlaşılır
- D) ¹ Ahmet ² iyor ³ elmayı. = anlaşılır
- E) ² Elma ³ iyor ¹ Ahmet'i. = anlaşılmaz ve kabul edilemez

Zira, kelimeler kendi aralarında yatay (syntagmatique), dikey düzeyde (paradigmatique) birbirleriyle anlam (semantique) ilişkisi içindedirler. Yine aynı şekilde;

F) Çiçek böcek yiyor.

1) Kabul edilemez, anlaşılmaz. 2) Kabul edilebilir, anlaşılır.

"F" cümlesini söylediğiniz zaman, sizi dinleyenler "E" cümlesinde olduğu gibi ne demek istediğinizi anlamazlar. Ama konuştuğunuz toplumun böcek yiyen, çiçek veya bitkilerden haberi varsa sizi anlayabilirler. Bu bakımdan, dış dünyamızdaki gerçekleri dilimize göre anlar ve kabul ederiz. Buna bir örnek olarak farklı dillerde renklerin sınıflandırılmasını verebiliriz. İbranice'de net olarak üç ana renk vardır: Beyaz, siyah ve kırmızı. Yeşil ve sarı renkte olan eşyalar için tek bir kelime kullanılmaktadır. "Mavi" rengin

adlandırılması pek net değildir. Gerçek sınıflama birbirine zıt iki renk arasında yapılmaktadır. Karanlık ve parlak (42). Diğer dillerdeki renk anlayışı farklı olduğu gibi bazı renkler, o dilde yer almamaktadır. Bunun yanısıra, bu dillerin konuşulduğu ülkelerde güneşin yedi rengini işaret eden çeşitli çiçeklere rastlamak mümkündür. O halde diller gerçekleri aynı şekilde yansıtmamaktadırlar. Türkçe'de deve tüyü olarak bilinen bir rengin Arapça'da elliye yakın çeşitli olduğu söylenmektedir. Aynı şekilde deve ismi için Arapça'da birbirinden farklı birçok kelime kullanılmaktadır. Bu da bizlere Arapların deve kültürüyle olan münasebetlerini göstermektedir. Diğer taraftan İngilizce öğrenen bir Arap çocuğu için ilk defa duyduğu "kartopu" kelimesinin hiçbir manası yoktur. Bu nedenle biz dış dünyayı "İzâfî" bir yapıya sahip olan dilimize göre tanır ve anlarız. Konuştuğumuz dil ile hem sübjektif hem de objektif kimliğimizi yansıtırız.

Dili sosyal, sözü de kişisel yönüyle birbirinden ayıran Saussure, gerek kendisinden sonra yapılan dilbilim çalışmalarına, gerekse dili kendisine malzeme yapan bazı bilim dallarına çok büyük ışık tutmuştur.

Hjemslev, R. Jakobson, A. Martinet, R. Barthes gibi dilbilimciler dil/söz ikilemesini eslerinde dilbilimin temel kavramı olarak ele almışlardır. Etnoloji, Antropoloji ve bilhassa psikanalizde dil/söz ikilemi analitik metod olarak kullanılmaktadır. 'J. Lacan, psikanalizde söz ve dilin yeri ve görevi adlı ilginç raporunda psikanalizin imkanlarının tamamen bireyin kullandığı söz ve dile dayandığı, psikanalistlerin hastanın konuştuğu sırada sergilediği davranışları da dikkate almaları gerektiğini belirtmektedir' (43). Amerikan dilbilimci N. Chamsky ise dil/söz ikilemini "Kompetans/performans" (44) kavramlarıyla izah etmeye çalışmıştır. Chamsky'e göre Kompetans, dil ve dilin grameri hakkında pasif olarak bildiğimiz bütün bilgilerin tümüdür. Performans ise, dil hakkında bildiğimiz bütün bilgilerin sadece pratikte, yani konuşmada kullandığımız kısmıdır.

Her yönüyle insanı anlatan, insan sesini çıkış safhasından toplumda oluşan dil safhasına kadar inceleyecek olursak, dilin yapısında bulunan fiziki, fizyolojik, psikişik (zihinsel), kişisel ve sosyal yönlerini görmek mümkündür. Tıpkı anne kamında kan pıhtısıyla başlayan, geçirdiği fizyolojik

değişikliklerle şekillenen, doğumuyla ferdi, toplum hayatıyla da sosyal yapısına kavuşan insan gibi dil de, insan göğsünde pompalanan hava ile başlamakta, gırtlaktaki ses telleri ve ağız yapısında değişik seslere, çevreyi algılayan insan zihninde kavramlara dönüşmekte, kullanışlarına göre de ferdi ve sosyal yapısına kavuşmaktadır.

Dilin bu çok yönlü yapısından dolayı kendisini göremediğimiz ama konuşmasını işittiğimiz bir insanı kolaylıkla tahlil edebilir, onun kadın mı erkek mi, yaşlı mı genç mi, neşeli mi üzgün mü olduğunu, eğitiminin veya toplumdaki yerinin hangi düzeyde bulunduğunu genelde tahmin eder ve anlayabiliriz.

Tıpkı bazı konuların sinemada projeksiyon yoluyla beyaz ekrana yansıtıldığı gibi insan da dışarıya aksettirdiği sözleriyle kendisini yansıtmaktadır. Nitekim yazarlar yazılarında kullandıkları özel dil, yani üsluplarıyla meydana getirdikleri fikir ve sanat eserlerinde kendilerini yansıtmaktadırlar. R. Barthes, yazarların kullandığı üslubun kaynağının, insanın geçmişe dayalı biyolojik yapısından kaynaklanan içgüdüsel bir dürtü olup, niyete bağlı bir düşünce ürünü olmadığını belirtmektedir (45).

Kişilerin bu "anlatımbilim" e giren üslup (style) özelliklerini aynı konuyu işleyen, ama değişik eserler veren yazarlarla ressam ve mimarlarda görmek mümkündür. Kişinin karmaşık yapısından kaynaklanan bu özelliklerin dile yansıyan yönlerini psikanalizde uygulanan, yukarıda sözünü ettiğimiz "dışa vurma" (projection) (46) metoduyla da açıklamak mümkündür. Sözlü veya yazılı olarak bize İstanbul'u anlatan bir kişi, orasının fevkalade güzel, yaşamaya değer bir şehir olduğunu söyleyebilir. Başka bir kişi de onun hiç de güzel olmadığını, orada yaşamamanın kendisine sıkıntı vereceğini söyleyebilir. Bu iki görüş, İstanbul'u değil onu anlatanların İstanbul hakkındaki hâlet-i rûhiyelerini yansıtır. İstanbul güzelse güzel, çirkinse çirkindir. O'nun kıyası bireylere göre değil, İstanbul ile bir başka şehir, mesela Ankara ile yapılmalıdır. Dolayısıyla biz çevreyi dilimizle anlatırken kendimizi yansıtmaktayız. Kullandığımız bütün iletişim araçlarında bu özelliğimizi görebiliriz:

"Kamın yardım kazmayınan belinen,
Yüzün yırtım tımağınan elinen,
Yine beni karşıladı gülünen,
Benim sadık yarım kara topraktır." (47)

diyerek sazını konuşuran Âşık Veysel de, gülü alıp sevdiğine gönderen âşık da, kendi duygu ve düşüncesini yansıtmaktadır. Yine kalemını eline alarak sevdiğine gönderdiği aşk mektubunda;

"Gözlerinde doğan, yanaklarında akan, dudaklarında ölen bir göz yaşı olmak isterdim !"

diyən genç de hangi hâlet-i rûhiye içinde olduğunu yansıtmakta ve sevdiği kişi ile iletişim kurmaktadır.

Diğer taraftan hiçbir kâğıda ve kaleme ihtiyaç duymadan, içini ne saza, ne söze, ne de şilre dökmeyen, hazırladığı bir "aşk kesesini" (çantayı) âşık olduğu oğlana göndererek iletişim kuran, Doğu Türkistan'lı genç kız da duygu ve düşüncelerini çok iyi anlatmaktadır. Tam bir aşk mektubu olan bu işlemeli kesenin içindeki eşyaların ihtiva ettiği mesajlar şunlardır (48) :

1- Daha önce kaynatılmış ve demli çıkmış biraz kuru çay; artık hiç çay içemiyorum.

2- Bir saman çöpü; senin aşkımdan sararıp soldum.

3- Kırmızı bir meyve; seni düşündüğüm zaman kıpkırmızı oluyorum (yüzüm kızarıyor).

4- Kurumuş bir kayısı; işte bu kayısı gibi kurudum.

5- Bir kömür parçası; kalbim aşkımdan bu kömür gibi yanıyor.

6- Bir çiçek; sen çok güzelsin.

7- Beyaz bir şeker parçası; sen çok tatlısın.

8- Bir çakıl taşı; kalbinin yerinde bir taş mı var?

9- Bir şahin tüyü; eğer kanatlarım olsaydı sana doğru uçardım.

10- Bir ceviz içi; kendimi sana adadım.

Sosyal hayatta kullandığımız bu iletişim vasıtalarına jest ve mimikleri, selâmlaşma usullerini, törenleri, kara, hava ve deniz trafiğinde kullandığımız ışıklı ve ışiksiz işaret sistemlerini, toplum için maddî ve manevî değerler

taşıyan bazı sembolleri, inanç ve ibadet sistemlerini, çobanların ve avcuların kullandıkları ısıklık, kaval, silah ve çan seslerini, ayrıca ses, yazı ve görüntü kullanan basın ve yayın organlarını da ilâve edebiliriz.

Çok çeşitlilik arzeden bu tabii ve sünî iletişim araçlarının, iletişim anında sergiledikleri zaman sürecine ve onları algılayan duyu organlarımıza göre genel bir sınıflandırmasını yapabiliriz. Bunlardan özellikle görme, işitme ve dokunma duyumuza hitap eden iletişim çeşitleri önemli yer tutmaktadır. Bununla birlikte hayvanların çoğunun kokuya dayalı mesajlarla iletişim sağladıkları bilinmektedir. Bazı Avrupa ülkelerinde özellikle Fransa'da şarapların kalitesini tatma yoluyla tesbit eden, hatta görevleri de "şarap tadıcısı" (goûtteur de vin) olan uzmanlar da bulunmaktadır.

2.5- İletişim Sistemlerinin Yapılarına Göre Sınıflandırılması

	Kısa süreli olanlar (Zamana dayalı olanlar)	Devamlı Olanlar (Mekâna dayalı olanlar)
GÖRMEYE DAYALI OLANLAR I	Jest, mimik, dudak hareketleri dans, folklor, ısıklık, ateşle, dumanla verilen sinyaller (İşaretler)	a) Nesnelere: Hilâl, haç, amblem, tesbih, çiçek, mücevherler, köşkerin bastonu, çakıl taşları, vs. b) Eşyalar üzerine işlenen markalar, trafik levhaları, çizilen veya yontulan resimler : YAZI
İŞİTMEYE DAYALI OLANLAR II	Isıklık, şarkı, mırıldanma, alkış, davul klakson, ezan, imdat sesi ve diğer müzik aletleriyle çıkarılan sesler, bağırma, tam tam sesi : KONUŞMA	Ses kayıtları (Ses bantları)
DOKUNMAYA DAYALI OLANLAR III	El sıkışarak yapılan pazarlıklar veya yeminler, elle sırta vurmalar, sevgiye dayalı okşamalar, sağır ve dilsizlerde elle kurulan irtibatlar.	Parmak yoluyla okumada kullanılan bellirgin harflerle oyulmuş veya kabartmalı okuma levha ve aletleri
KOKLAMAYA DAYALI OLANLAR IV	Parfüm, çeşitli kokular, değişik gazlar	

Ana hatlarıyla, bazı özelliklerine göre sınıflandırmaya çalıştığımız ve sosyal hayatta kullandığımız bu iletişim vasıta ve sistemlerinin en gelişmiş ve en kullanışlı olanı şüphesiz konuşarak gerçekleştirdiğimiz İnsan dilidir. Günlük hayattaki tecrübelerimizden istifade ederek bu gerçeği bilmek veya tahmin etmek herkes için belki çok kolaydır, ama birisi bize: "Her gün kullandığımız (sözlü) dil ile yukarıda sıraladığımız iletişim sistemleri arasındaki farklar nelerdir?" diyecek olursa, şayet dilbilim araştırmalarından haberdar değilsek, bu soruya vereceğimiz cevaplar pek kolay olmasa gerektir. Sosyal hayatımızda en çok kullandığımız iletişim vasıtamız dilin, diğer iletişim sistemlerinden ayrılan özellikleri şunlardır:

2.6- Tabii Diller ve Yapılan

İnsan dillerinin (tabii dillerin) yapısı tamamen gırtlak ve ağızdan çıkan bir ses sistemine dayanır. Dildeki bu sesler iki ayrı dil birimine ayrılırlar. Başka bir deyişle seslerden oluşan kelime veya kavramları iki ayrı grupta toplar veya tahlil edebiliriz. Örnek olarak "başım ağrıyor" cümlesiyle başkalarına iletmek istediğimiz mesajımızı, anlamı olan ve olmayan en küçük ses birimleri olmak üzere iki ayrı grupta inceleyebiliriz;

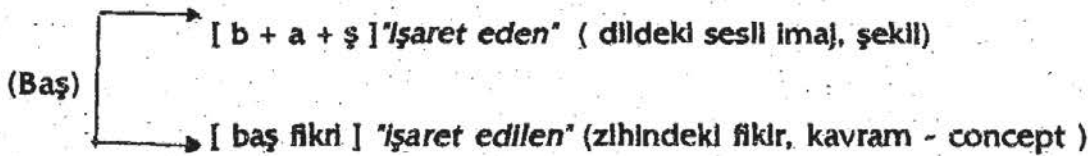
2.6.1- Anlamlı en küçük ses birimleri (Morphèmes)

"Başım ağrıyor." sözünü ele alıp inceleyelim.

1   2   3   4

/ Baş / ı-m / ağn / yor/

Görüldüğü gibi cümlemizi dört ayrı ses gurubuna ayırabiliriz. Bunlar dilbilimde "yapım eki" (morphème veya monème) (49) olarak adlandırılan manası olan en küçük ses birimleridir. Dillerde yapılarına göre kök veya ekleri meydana getiren en küçük ses birimlerinin bir şekli ve manası vardır:

(-im) $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow [-m] \text{ "İşaret eden"} \\ \rightarrow [1. \text{ şahıs eki}] \text{ "İşaret edilen"} \end{array} \right.$

(-yor) $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow [y + o + r] \text{ "İşaret eden"} \\ \rightarrow [3. \text{ şahıs zaman eki}] \text{ "İşaret edilen"} \end{array} \right.$

Başımızdaki bu ağrıya tahammül edemeyerek, bağırabilir veya ağlayıp, sızlayarak değişik sesler çıkarabiliriz. Etrafımızdakileri bu şekilde de haberdar edebiliriz. Bu tip davranışlar bilinçli veya bilinçsiz olabilirler. Bu sesler kişilerin psikolojik durumlarını belirten fizyolojik seslerdir. Hiçbir sisteme bağlı olmayan mesaj bakımından çok fakir seslerdir. Tıpkı etrafını uyaran ısıklık ve siren sesleri gibi. Bunlar analiz edilemeyen sesli iletişim çeşitleridir. Ama dilimizde gerçekleştirdiğimiz bu manası olan en küçük ses birimlerini başka bir durumda veya metinde de kullanabiliriz.

Yaş- / kes- / en / -baş / -kes / -er /

Kol- / um / -da / -ağrı / -var /

Kış / gel- / l-yor /

Dilde uyguladığımız bu birinci grup analiz, bize yapım eklerinin ekonomik özelliğini de göstermektedir. Tabii dillerin diğer iletişim araçlarından ayrılan bir özelliği de ekonomik yapısıyla iletişimde sağladığı kolaylıktır. Bütün dillerde sayıları sınırlı olan bu anlamlı en küçük ses birimleriyle sonsuz sayıda sözlü ve yazılı metinler oluşturulabilir. Bu da diğer iletişim sistemlerinde olmayan bir özelliktir.

2.6.2- Anlamsız en küçük ses birimleri (Phonèmes)

Birinci grupta incelediğimiz "*başım ağrıyor*" cümlesini anlamı olan en küçük ses birimlerine göre tahlil etmiştik. Şimdi de aynı cümleyi anlamı olmayan en küçük ses birimlerine göre tahlil edelim:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

[B / a / ŝ / ı / m / a / ğ / r / ı / y / o / r]

Yukanda görüldüğü gibi cümlemizi manası olmayan on iki ses birimine ayırabiliyoruz, daha fazla ayıramıyoruz. Bu tarzda yaptığımız ayrımlar bize dillerdeki sayıları sınırlı olan sesleri (phonemes) verirler. Yine ekonomik bir yapıya sahip olan dilimizdeki bu seslerden sayısız oranda anlamlı kelime ve cümle oluşturabiliriz. Tabii dillerin bir özelliği olan bu anlamlı ve anlamsız en küçük ses birimlerini Fransız dilbilimci André Martinet, "*Dilin çift ekleme ve ekonomik yapısı*" (50) adı altında ele alıp incelemektedir.

2.6.3- Tabii dillerin çizgisel özelliği

Bütün dillerin ses yapısına bağlı olarak sahip oldukları başka bir özelliği de "*çizgisel*" (linéaire) bir yapıya sahip olmalıdır. Dilimizde kullandığımız sesleri tek tek çıkarır ve telaffuz ederiz. Gırtlak ağızdaki çıkış yerlerine göre şekillenen, kendilerine has (fonetik) özellikleriyle birbirinden ayrılan bu sesler, iletişim sırasında tam bir konuşma zinciri oluştururlar. Bellirli bir noktada ve zaman sürecinde oluşturduğumuz bu sesler, zincirleme bir sıra takip ederler ve hiçbir zaman üst üste gelmezler. Bellirgin özelliklere (traits pertinents) sahip olan, ama tek başına bir anlam ifade etmeyen bu sesler, konuşma zincirindeki aldıkları sıraya ve bileşimlere göre anlamlı birimleri, kelime ve kavramları meydana getirirler.

Çizgisel özelliğe sahip olan sistemlerden biri de "*sayı sistemi*" (matematik dili) 'dir. Kısaca belirtmek gerekirse, sosyal hayatta kullandığımız sayı sisteminde de bu "*çift ekleme*" özelliğini görmek mümkündür.

'0 - 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6 - 7 - 8 - 9'

0'dan 9'a kadar olan sayıların herbiri, birbirinden ayrılan yapısal bir özelliğe sahiptirler. Tıpkı dillerdeki sesler (phonemes) gibi. Yanyana dizildikleri zaman çeşitli numara ve sayılar zinciri oluşturur ve çeşitli manalar ifade eder. Sayıların bu ikili (binaire) özelliği sayesinde istediğimiz amaçta ve anlamda kodlama ve sıralama yaparak sonsuz sayıda anlamlı sayı birimleri oluşturabiliriz. Aynen dilde olduğu gibi sayı sistemi de izâfi, sosyal ve ferdi kullanımları içine alan özellikler gösterirler. Bunu aşağıdaki birkaç örnekte de

görmek mümkündür:

1.....1972 ; 1973 - 1974 ; 1881 - 1938 ; 1299 ; 1453 ; Polis İmdat
Tel: 155 ; T.E.K.: 166 ; Ahmet AYDIN Tel: 322 99 63 , Fax: 335 46 78 ;
Satış Fiyatı : 500.000.- TL

Sayıların dillerdeki ses birimlerine benzeyen bir yönünü kısaca belirttikten sonra, tekrar dil haricinde kullandığımız diğer iletişim vasıtalarının özelliklerini inceleyelim.

2.7- Tabii dillerin dışındaki iletişim sistemlerinin yapısı

2.7.1- Müzik dili

Gerek sözlü gerekse yazılı olarak gerçekleştirdiğimiz tabii dillerin dışında kullandığımız sesler veya nesnelere dilde gördüğümüz "çift ekleme" özelliğine sahip değildirler. Hatta bazı dilbilimciler müzik veya dans kodlarının da bu özelliğe sahip olmadıklarını, müzikteki seslerin, danstaki hareketlerin, ritm ve uyum içinde bir kompozisyon oluşturduklarını vurgulamakta, (51) ayrıca müzikteki seslerde, dildeki gibi bir sınırlama olmadığını, çeşitli aletlerin kombinasyonları sonucu oluşturulduğunu, bestecilerin hiçbir kurala ve sosyal uzlaşmaya tabi olmayan bu seslerle kendilerine has müzikal cümle ve ses yapıları oluşturduklarını belirtmektedirler (52). Bu itibarla, sosyal, kültürel ve psikolojik boyutları yanında, sese dayalı yapısıyla çizgisel (linéaire) bir özellik arzeden müzik de kendine has sistemiyle toplum içinde önemli bir iletişim görevi yapmakta, ama dilin tüm özelliklerine sahip bulunmamaktadır.

2.7.2- Resim dili

Diğer taraftan, gerek nesnelere, gerekse trafik işaretleri gibi levhalar üzerine çizilen desen veya resimlerle yapılan iletişimlerde dillerdeki gibi çizgisel boyutta oluşan zincirleme cümle sistemi yoktur. Örnek olarak turizmdeki otelcilik kodunu ele alırsak, yol üzerinde rastladığımız panolarda, telefon, lokanta, wc, park, duş gösteren resimli işaretlere rastlarız. Bu işaretler arasında anlam ifade eden bir ilişki yoktur. Yani panodaki bu işaretlerin dizilişi veya konumu mesajın ne yapısını ne de anlamını değiştirir. Ama dildeki durum aynı değildir.

1   2   3
a) Baba   oğlunu   dövdü.

2   1   3
b) Oğlu babasını dövdü.

Gördüğümüz gibi cümlelerin birimleri arasındaki sıralama önemlidir. Zira kelimeler arasında anlamlı ilişkiler vardır ve mesajın yapısı ve anlamı dilin sistemine bağlıdır. Gördüğümüz gibi cümlelerin birimleri arasındaki sıralama önemlidir. Zira kelimeler arasında anlamlı ilişkiler vardır ve mesajın yapısı ve anlamı dilin sistemine bağlıdır. Sıralamadaki ufak bir değişiklik cümlelerin mânâ yapısını tamamiyle değiştirebilir.

Yalnız hemen belirtelim ki, her nesnenin veya işaretin varlığı, yokluğu bir tablo içindeki konumunun bir değeri ve anlamı vardır. Sanat eserlerinde, mimaride sergilenen kompozisyonlar bunun bir örneğidir. Ama bu birleşimler, dildeki gibi yatay (syntagmatique) biçimde oluşan zincirleme bir birleşim değildir. Bir tablodaki düzenlemeler, dikey (paradigmatique) plânda gerçekleştirilen ve üslup özelliği taşıyan bir sınıflandırma veya kompozisyon ürünüdür.

Ayrıca gerek plastik sanatlar, gerekse tiyatro, sinema gibi diğer sanatlar, sosyal hayattaki iletişimize yardımcı olmakla birlikte, dil gibi gelişmiş iletişim aracı olmaktan uzaktırlar; çünkü işaret sistemine dayanan herhangi bir aracın veya sistemin dilin yerini alabilmesi için;

- 1) Sınırlı bir işaret repertuana,
- 2) Bu işaretlerden oluşan anlamlı şekilleri düzenleyen kurallara,
- 3) Üretken bir sisteme,

sahip olması gerekmektedir (53). Plastik sanatlardan hiç birisi bu modele sahip değildir.

2.7.3- Trafik işaret sistemleri

Sosyal hayatımızda, dilin dışında kullandığımız iletişim vasıtaları arasında trafik düzenini sağlayan, trafik sisteminin özel bir yeri vardır. Kendi

sistemi içinde önce farklı kategorilere, daha sonra çeşitli sınıflara ayrılan bu trafik işaretleri, diğerlerinden farklı olarak;

- 1) Toplum içi ve toplumlar arası bir uzlaşma modeline,
- 2) Dildeki gibi anlamlı en küçük işaret birimlerine sahiptirler.

Ama bu anlamlı birimleri dildeki sesler (phonemes) gibi sayıları sınırlı, daha küçük işaret birimlerine ayırmak mümkün olmamaktadır. Yani dilin dışındaki diğer iletişim vasıtaları gibi trafik işaret kodu da dilde oluşan "çift ekleme" (double articulation) özelliğine sahip olmayıp, sadece anlamlı birimlerden oluşan "tek tip ekleme" (la première articulation) özelliğine sahiptir.

Trafik işaret sisteminin, dilin sisteminden ayrılan bir başka özelliği de verilen sinyal ile onun anlamı arasındaki ilişkinin doğrudan olmasıdır. Dilde ise bu ilişki dolaylıdır. Yani dış dünyamızdaki bir işareti direkt olarak değil, dilimizdeki kelimeler yoluyla algılarız. Ama araba sürerken trafik düzeni ile ilgili mesajları kelimeler aracılığıyla değil, bir nevi fotoğraf (icone) özelliği taşıyan, yani dış dünya ile tabii benzerlik içinde olan işaret panoları vasıtasıyla algılarız. Bu da sanlıyelerin bile çok önemli olduğu trafik akışında sürücüler için bir kolaylık sağlamaktadır. Hatta sürücüler, anında algıladıkları tehlike sinyallerine karşı ani refleksler geliştirmekte ve böylece zihinde, konuşma dilıyla düşünmeden, iletişime geçmektedirler. Bazı sürücü kurslarındaki eğiticiler, trafik işaret sistemini konuşma lisansı ile öğrenen sürücü adaylarının uygulamaya geçişte bocalama dönemi geçirdiklerini, zira trafik panolarıyla doğrudan iletişim kurmanın farklı bir sisteme geçiş anlamına geldiğini belirtmektedirler (54). Dış dünyamızla olan tüm iletişimimizi trafik sistemi gibi çok sınırlı ve görmeye dayalı bir sistemle gerçekleştirmek, hepimizin bildiği gibi hem yetersiz, hem de imkânsızdır.

Çağımızda bilim ve teknolojiye gelişmelere paralel olarak, daha az görmeye dayalı iletişim sistemleri geliştirilmiştir. Bunlara örnek olarak, meteoroloji, arkeoloji ve topoğrafya haritalarını, makina ve motorların uluslararası kullanım şemalarını gösterebiliriz. Haritalardaki renk ve çizgilerle, dağları, ovaları, ormanları, ekili arazileri, akarsu ve gölleri belirtmek fikri, dilin

sisteminden alınan bir yöntemdir.

Dil, diğer iletişim vasıtaları gibi herbiri bir nesneye veya eşyaya tekabül eden kelimeler repertuarı değildir. Dildeki kelimeler, evrendeki gerçekleri işaret eden etiketler de değildir. Zira dil, madde içeren bir varlık değil, bir şekildir. Bu şekiller, bizim dil ve düşünce yapımıza göre oluşurlar. Bunun için yabancı dilde öğrendiğimiz kelimeler, daha önce dilimizde öğrendiğimiz, nesne veya isimlerin karşılığı olan isim veya etiketler değildirler. Buna bir örnek verecek olursak, Fransızcada denize dökülen suya ırmak (fleuve), bir başka su yatağına dökülen suya nehir (rivière) (55) denmektedir. Aynı ayırmı diğer dillerde göremiyoruz. Türkçedeki amca, dayı kavramlarının karşılığı olarak Fransızcada tek bir kelime kullanılmaktadır: "oncle" ve Türkçedeki ayırmı verebilmek için ayrıca babaya değin (paternel), anneye değin (maternel) gibi iki ayrı sıfat kullanılmaktadır. Netice olarak; dış dünyayı kendi yapılarına göre analiz eden ve sürekli bir evrim içinde olan tabii diller, sosyal hayatta kullandığımız tüm iletişim sistemlerinin en gelişmişleridir.

Gerek dilbilim gerekse işaretbilim sahalarında yapılan bilimsel çalışmaların ışığı altında ele aldığımız bu iletişim sistemlerimizin mukayesesini burada noktalarken, hemen belirtelim ki, şimdiye kadar incelediğimiz iletişim vasıtaları sadece bizi ilgilendiren ve bize ait olan iletişim vasıtalarıdır. Unutmayalım ki bizim dışımızdaki canlıların da kendilerine has iletişim sistem ve yöntemleri vardır.

DİPNOTLAR

- 1) Doğan Aksan, **Ana Çizgileriyle Dilbilim-1**, S.16, Ankara, 1990 (Saussure'ün semiologie olarak belirttiği bilim dalı Türkçede "İŞARETBİLİM" olarak kısaca açıklanmıştır.
- 2) Berke VARDAR, **F. de Saussure Genel Dilbilim Dersleri-1**, Ankara, 1976, S.61-107, çevirisinde "signe", "signifiant", "signifié" için kullandığı "gösterge", "gösteren", "gösterilen" "Sémiologie" için de "Göstergebilim" kavramlarını kullanmıştır.
- 3) Jeanne Martinet, **"Clef pour la sémiologie"** éditions seghers, Paris, 1973-1975, S.7
- 4) F. de Saussure, **"C.L.G."**, payot, Paris, 1973, S.3
- 5) Charles S. Peirce, (1839-1914); F. de Saussure (1857-1913) ("Peirce'in çalışmaları daha çok mantık ağırlıklıdır.)
- 6) Note manuscrite publiée dans **Les Cahiers F. de Saussure**, 15 (1957), S. 19
- 7) Communication 4, 1964, S.92, **Elements de Semiology**
- 8) G. Mounin, **Introduction à la sémiologie** Les éditions de Minuit, S.12
- 9) Pierre Guilraud, **la Semiology** dans Encyclopédies du Savoir moderne, Le Langage sous la direction de B. Pottier, S.454
- 10) Christian Metz: **La grande syntagmatique du film narratif** Communication.8, 1966 seull, S. 120
- 11) Louis J. Prieto, **Messages et signaux**, P.U.F., Paris, 1972, S. 5
- 12) G. Mounin, **Histoire de la linguistique**, P.U.F., Paris, 1974, S. 21-106
- 13) M. DE GRÈVE - F. VAN PASSEL, **Linguistique et enseignement des langues étrangères**, Fernand Nathan, Paris, 1973, S. 20
- 14) J.J. Rousseau **Essai sur L'origine des Langues** Ed. ch. Porset, Bordeaux, 1968
- 15) Maupertuis- Turgot- Condillac- Dummersals- Adam Smith **VARIA LINGUISTICA**, Editions Ducros, Bordeaux, 1970
- 16) George Mounin **Histoire de la Linguistique** P.U.F. , Paris, 1979, S.21-24
- 17) **A.g.e. s. 21**
- 18) **A.g.e. s. 22**
- 19) **A.g.e. s. 182**
- 20) **La Bible Ancien Testament 1. Traduction œcuménique** Livre de poche.
- 21) Dr. Maurice Bucaille « L'Homme d'ou vient-il? » Les reponses de la science et des Ecritures Sainte Editions Seghers, Paris, 1981 (Not: Bu eser Türkçeye "İnsanın Menşei" olarak çevrilmiştir.
- 22) **A.g.e. s. 7-15**

- 23) A.g.e. s. 10-11-12-13
- 24) Prof. Dr. Süleyman Ateş; **Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâll**, S. 5, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1983
- 25) A.g.e. s. 516
- 26) A.g.e. s. 274
- 27) M. de Grève; F. Van Passel, **Linguistique et Enseignement des Langues Etrangères**, Editions Labor, 1973, S.20- 21
- 28) Berke Vardar'ın **F. de Saussure, Genel Dilbilim Dersleri-I**, Ankara, 1976, S.61-107, çevirisinde "signe", "signifiant", "signifié" için kullandığı "gösterge", "gösteren", "gösterilen" tüm işaret sistemlerini inceliyen "Sémologie" için kullandığı "Göstergebilim" kavramlarının yerine sırasıyla, "işaret", "işaret eden", "işaret edilen" ve "İşaretbilim" kavramlarını daha uygun bulduk.
- 29) Emile Benveniste, **Problèmes de Linguistique**, Tome I., Générale Editions Gallimard, Paris, 1966, s. 50-51
- 30) Abdullah Öztürk, **Gençliğin Yabancı Dil Eğitimi, Güçlükleri ve Bazı Çözüm Yolları**, Selçuk Ün. 1.Millî Gençlik Kongresi 6-8 Kasım 1985, Tebliğler, s. 250
- 31) **Dictionnaire de Linguistique**, 'arbitraire', Larousse, 1973, s. 45
- 32) F. de Saussure, **Cours de Linguistique**, Générale Payot, Paris, 1974, s. 104-113
- 33) A.g.e. s. 108
- 34) A.g.e. s. 107
- 35) A.g.e. s. 108
- 36) A.g.e. s. 108-113
- 37) **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, I.A.J. Yeni Baskı, Ankara, 1988.
- 38) F. de Saussure, **Cours de Linguistique**, Générale Payot, Paris, 1974, s. 110
- 39) A.g.e. s. 109
- 40) A.g.e. s. 112-113
- 41) F. de Saussure, **C. L. G.**, s. 112
- 42) Georges Mounin, **Les Problèmes Théoriques de la Traduction**, Paris, Gallimard 1963, s. 75-76
- 43) J. Lacan **Ecrits 1 Fonction et champ de la Parole et du langage en Psychanalyse**, Points, s. 111-116
- 44) Noam Chomsky **Aspects de la Théorie Syntaxique**, Seuil, Paris, 1971, s. 13
- 45) Roland Barthes, **Le Degré Zéro de L'écriture**, Seuil, Paris, 1953 et 1972, s. 12-13
- 46) J. Laplanche et J. B. Pontalis **Vocabulaire de la Psychanalyse**, P.U.F., Paris, 1967, s. 344-345
- 47) Aşık Veysel Şatıroğlu, **Dostlar Beni Hatırlasın**, s. 150, Baha Matbaası, İstanbul, 1974
- 48) I. J. Gelb, **Pour une Théorie de L'écriture** Flammarion. Editeur Paris, 1973, s. 7
- 49) (Morphème - Monème) Dildeki manası olan en küçük birim.
- a) Morphème : Amerikan dilbilimcilerin kullandığı terim.
- b) Monème ; Fransız dilbilimci A. Martinet' nin kullandığı terim.

- 50) A. Martinet: **Éléments de Linguistique Générale**, Armand Colin Paris, s. 13
- 51) Pierre Guiraud **Sémiologie**, s. 469, article dans **Le Langage** sous la direction de Bernard Pottier, Retz Paris, 1973
- 52) E. Benveniste, **Problèmes de Linguistique Générale**, Tome II. Gallimard Paris, 1974, s. 55-56
- 53) **A.g.e.** s. 56
- 54) Georges Mounin, **Introduction à la sémiologie**, les éditions de minuit Paris, 1979, S.31
- 55) A. Martinet, **Éléments de Linguistique Générale**, Armand Colin Paris, s. 11